

HÜNKÂRİLER LURİSTAN HÜNKÂRİLERİ: LEKLER, ZENDLER, LURLAR, BAHTİYARİLER VE TÜRKLER

Hünkâris

Hünkâris of Loristan: Leqs-Laki, Zands, Lors-Lurs, Bakhtiaris and Turks

Die Hünkâri

**Die Hünkâri aus Loristan: Laks, das Zendvolk, Luren, Bachtiaeren und
Türken**

Ahmet KÜÇÜKKALFA*

**Z
Ö**

Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî'nin Horasan-Nişabur'dan Anadolu'ya seyahati sırasında uğradığı Aslanlı Sahra'da taşa çevirdiği aslanlar konusu ilgimi çekmiş ve 2016 yılında Luristan'a gerçekleştirdiğim keşif gezisi bir araştırmaya dönüşmüştü. Hünkâr, geleneksel Doğu- Batı "Hac ve Göç" yolundan yani Hemedan-Kuzey Luristan (Lek-Delfan) toprakları üzerinden Irak topraklarına geçmişti. Hünkâr'ın Vilayetnamesi'nde izlendiği gibi bölgede Hünkâr'a bağlı Hünkâri inancı yeşermişti. Günümüz Hünkâri inancı, Hünkâr'dan yaklaşık yüz yıl sonra bölgede (Lek-Delfan'da) faaliyet gösteren Sultan İshak'ı inanç kurucusu olarak kabul eder. Öğreti de (İnanışta) yüce yaratıcının adı Farsça "Havendkâr" idi. (Havendkâr, Handkâr, Havendigâr, Hüdâvendigâr, Hünkâr) Türkiye Türkçe'sinde "Hünkâr" ve "Hüdâvendigâr" biçimi önem kazanarak, dünyevileşmiştir. Sadık Safızade'nin derlediği "Name-i Serencam" adlı inanca ait kutsal kitapta, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, yaşadığı zamanın Hünkâr'ıdır. İnançın ilk ve en önemli şairi Bayrak Kuşcuoğlu'nun şiirleri de Türkçe'dir.

* Corresponding author e-mail: akucukkalfa@gmail.com.

Sultan İshak'ın takipçileri Hünkâriler günümüz İran sahasında “Ehl-i Hak” (ve Ali İlähi /Aliyü'l İlähi) topluluklarıdır. İnançları esas olarak şiir formunda korunmuştur. “Farsça: Guyende, Arapça: Kelâmgu, Türkçe: Söyleyici” olarak hitap edilen 24 sufi söyleyici, başlangıç tarihlerinden itibaren inancı, Türkçe şiir-nefeslerle ifade etmişlerdir. İnanç kurucusu Sultan İshak'tan sonra inancın en kutlu kişisi, inanç kurucusunun torunu ve aynı zamanda Sultan İshak'tan sonra inancın liderliğini üstlenen Şah İbrahim'dir. Şah İbrahim döneminin söyleyicisi (kelâmgu, guyende) Bayrak Kuşcuoğlu, Ehl-i Hak inancın ilk söyleyicisi ve en önemli, en bilinen ve en ünlü şairidir.(Kuşkusuz sonraki dönemlerde diğer etnik gruplara hitap eden şairler de vardır.) Ehl-i Haklar'la ilgili çevreler, 24 guyendeden Kul Veli ve Kuloğlu'nun Hacı Bektaş'la, Yunus'un Yunus Emre ile ilgili olduklarını düşünmektedirler (Bu konunun da araştırılması umuduyla). İncanın takipçilerinden özellikle Türk-Ateş Beyli topluluğu, en büyük topluluk olup, çeşitli tahminlere göre, Ateşbeyliler'in oranı %30-40 arasındadır (Hünkâri inancı yani “Ehl-i Hak'lar” ve “Ali İlähi /Aliyü'l İlähi'ler” ayrı bir yazı konusudur.).

Orta Doğu coğrafyasında bin yıllık Türk egemenliğinin başlamasıyla birlikte, Hünkâri inancının yeşerdiği Hemedan-Musul arasındaki bu “Hac ve Göç” yoluna, Türk soylu toplulukları yerleşmiş, yüzyıllar boyunca yolun güvenliği, öncelikle Türk soylu topluluklara emanet edilmiştir (Kanuni'nin 1533-1535 seferi sonrası Hemedan şehriden Musul'a kadar topraklar Osmanlı yönetimindedir). Günümüzde Luristan bölgesinin ve Lekler'in etnik yapısı hakkında tartışmalar sürmektedir. Bu çalışmamızın gösterdiği gibi Lekler, Anadolu'da hatta İran'da soydaşları olan, Türk asıllı topluluklardır. Oryantalistlerin sürekli ilgi alanında bulunan bölge, kültürel tarihimizin bir parçasıdır.

Anahtar kelimeler: Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, Ehl-i Hak, Bahtiyari, Luristan, Lek, Zend, Gören.

ABSTRACT

I was interested with the subject of The lions (in the Lions Sahara gorgonised by Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli during his journey from Horasan-Nişabur to Anatolia) and than in my exploration journey to Luristan in 2016 has been transformed into a research study. Hünkâr had reached to Iraq passing through the traditional East-West “Pilgrimage and Migration” route which is known as Hemedan-North Luristan (Leq-Delfan) lands. As it is told in the itinerary ie “Hünkâr’s Vilayetname” Hünkârî belief (faith) had been raised and spread based on Hünkâr himself. Today Hünkârî belief deem Sultan Ishak who was active in the area (at Leq-Delfan) as the founder of that belief roughly 100 years after Hünkâr himself. In teaching (belief/practice), the supreme creator’s (God) Persian name were “Havendkâr” (Havendkâr, Handkâr, Havendigâr, Hüdâvendigâr, Hünkâr). In Turkey, Turkish saying as “Hünkâr” and/or “Hüdâvendigâr” took over and have gained importance and been planetary. Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli recognised as Hünkâr of his time as it is indicated in the holy scripture compiled by Sadık Safizade among the believers called “Name-i Serencam” Poems of Bayrak Kuşcuoğlu are also Turkish, who was the first and most important poet of that belief.

Today, in territory of Iran, followers of Sultan Ishak are communities called as “Ehl-i Hak” (and Ali İlahî /Aliyü’l İlahî”). Their beliefs are principally expressed (protected) in poem form. 24 Sufi narrators who are called as Guyende (in Persian) , Kelâmgu (in Arabic), Söyleyici (in Turkish) have expressed the belief in Turkish in poem and/or breath (nefes) form. Most blessed person of the beliefs Shah Ibrahim who is Ishak Sultan’s grandson and also undertook the leadership of the belief after Ishak Sultan who was the founder of the belief.

Bayrak Kuşcuoğlu was the first, well known and the most important narrator (kelâmgu in Arabic, guyende in Turkish) and famous poet of Ehl-i Hak belief in Shah Ibrahim’s period. (No doubt that there are poets addressed to other ethnic groups in later periods.) Communities interested in Ehl-i Hak think that among the 24 guyende, Kul Veli and Kuloğlu are related to Hacı Bektaş, Yunus is related with Yunus Emre (we hope this matter is deeply being searched). Especially, Turkish-Ateş Beyli is the biggest community of followers of that belief that Ateşbeyliler with regard to several estimations might cover between 30-40% .(Hünkârî belief, in other saying, “Ehl-i Hak” and Ali İlahî / Aliyü’l İlahî” groups are subject to another article)

Turkish noble communities were settled in this “Pilgrimage and Migration” path between Hemedan and Musul where Hünkâri belief had risen upon one thousand year of Turkish sovereignty had begun in Middle East geography that the security of the path was entrusted to primarily Turkish noble communities for hundreds of years. (The territory from Hemedan city to Musul were under Ottoman reign after Kanuni’s campaign to conquer in 1533-1535). At present, debates about Luristan region and Leks’ ethnicity continue. As our research shows that Leks are Turkish origin communities those have cognates/relatives in Anatolia and even in Iran. The area which is constantly in the scope of orientalist’s is a part of our cultural history.

Keywords: Hunkar Hacı Bektash-i Veli, Ehl-i Hak, Bakhtiyari, Luristan, Lek, Zend, Goren.

ZUSAMMENFASSUNG

“Der Hünkâr hielt sich eine Weile bei einem Stamm auf. Er nahm sich dort einen neu geborenen Sohn einer Schwester als Sohn an. Er vollbrachte in diesem Ort viele Wunder. Als sie eines Tages in diesem Ort mit einer Gruppe unterwegs waren, näherten sie sich einem Fluss an. Die Fische im Fluss erhoben ihre Häupter aus dem Wasser und grüßten den Hünkâr. Er erwiderte ihren Gruß und sagte ihnen: Danke, geht und setzt eurer Gottesgedenken* fort (* mit dem Rosenkranz Gottes Namen erwähnen, beten). Mit dieser Art von Wundern gewann er dieses Volk als Freund. Dieser Stamm wird gegenwärtig als Hünkâr bezeichnet.” Vilâyetname (Gölpınarlı, 1958: 17).

Das Thema, wonach Hünkâr Hadschi Bektasch Veli während seiner von Chorasani-Nischabur nach Anatolien unternommenen Reise in dem Ort Aslanlı Sahra (Wüste mit Löwen) einen Halt machte und hier die Löwen in Stein verwandelte, erweckte meine Aufmerksamkeit und die Entdeckungsreise, die ich im Jahre 2016 nach Luristan unternahm, verwandelte sich in eine Forschungsarbeit. Hünkâr kam über die traditionelle Ost-West “Pilger-Route”, das heißt über Hamadan-Nord Luristan (Lek-Delfan) in die irakischen Gebiete. Wie man dies auch in der Heiligenvita (Vilâyetname) des Hünkâr verfolgen kann, hatte sich in der Region der Hünkâr-Glaube etabliert, der dem Hünkâr verbunden war. Der heutige Hünkâr-Glaube hält den Sultan İshak, der hundert Jahre nach Hünkâr in der Region (Lek-Delfan) aktiv war, als den Glaubensgründer. Nach der Lehre (nach dem Glauben) hieß der Name des erhabenen Schöpfers auf Persisch “Havendkâr”. (Havendkâr, Handkâr, Havendigâr, Hüdâvendigâr, Hünkâr) Die Form “Hünkâr” und “Hüdâvendigâr” gewann im Türkisch-Türkisch Bedeutung, die verweltlicht wurde. Nach dem von Sadık Safızade zusammengestellten Heiligen Buch “Name-i Serencam”, welches vom Glauben handelt, ist Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli der Hünkâr seiner Zeit. Der erste und der wichtigste Dichter des Glaubens ist Bayrak Kuşcuoğlu, dessen Gedichte auf Türkisch sind. Die heutigen Anhänger von Sultan İshak sind die Gemeinschaft des “Volkes der Wahrheit, d.h. Ehl-i Hak” (und von Ali İlâhi / Aliyü'l İlâhi), die auf dem iranischen Gebiet leben. Ihr Glaube wurde eigentlich in Gedichtform beibehalten. 24 Sufi-Erzähler, die “in Persisch Guyende, in Arabisch Kelâmgu und in Türkisch Söyleyici” genannt werden, haben den Glauben von seinem Anfangsdatum her in türkischen Gedichten und religiösen Gesängen (Nefes) zum Ausdruck gebracht. Şah İbrahim gilt nach dem Glaubensgründer Sultan İshak als die heiligste Person des Glaubens, der ein Enkelkind des Glaubensgründers war und zugleich auch nach Sultan İshak die Führung des Glaubens übernahm. Bayrak Kuşcuoğlu, der ein Erzähler

(kelâmgu, guyende) der Periode vonŞah İbrahim war, ist auch der erste Erzähler und der wichtigste, der bekannteste und berühmteste Dichter des Glaubens des Volkes der Wahrheit. (Zweifellos gab es auch in späteren Perioden Dichter, die sich an andere ethnische Gruppen wandten.) Die Kreise aus den Reihen des Volkes der Wahrheitsind der Meinung, dass von den 24 Erzählern Kul Veli undKuloğlu im Zusammenhang mitHadschi Bektasch stehen und dass Yunus mit Yunus Emre im Zusammenhang steht. (In der Hoffnung, dass dieses Thema erforscht werden möge). Zu den Anhängern des Glaubens gehört insbesondere dieGemeinschaft der Türk-Ateş Beyli, welche die größte Gemeinschaft ist und der Anteil der Ateşbeyli-Gemeinschaft nach verschiedenen Vermutungenzwischen 30% bis 40% beträgt. (Der Hünkâri-Glaube, das heißt, das “Volk der Wahrheit und die Gemeinschaft der Ali İlahi /Aliyü’l İlahi” sind Gegenstand eines anderen Artikels.)

Nach Beginn der tausend Jahre andauernden türkischen Souveränität in der Region des Nahen Ostens innerhalb dieser “Pilger- und Migrationsroute”, die zwischen Hamadan und Mossul verläuft, in der sich auch derHünkâri-Glaube etablierte, ließen sich türkisch stämmige Gemeinschaften nieder und die Sicherheit dieser Route wurde prioritär türkisch stämmigen Gemeinschaften anvertraut. (Nach dem Feldzug von Kanuni in den Jahren 1533-1535 befanden sich die Gebiete, die sich von der Stadt Hamadan bis nach Mossul erstreckten, in der Osmanischen Verwaltung).

Gegenwärtig dauern die Diskussionen über die ethnische Struktur der Region Loristan und der Laks an.Wie unsere vorliegende Untersuchung zeigt, handelt es sich bei den Laks um türkisch stämmige Gemeinschaften, die Volksgenossen in Anatolien, ja sogar im Iran haben.Die Region, die kontinuierlich im Interessensgebiet der Orientalisten liegt, ist Teil unserer Kulturgeschichte.

Schlüsselwörter: Hünkâr Hadschi Bektasch Veli, das Volk der Wahrheit (Ehl-i Hak), Bachtiaeren,Loristan, Lek, das Zendvolk, Gören.

Figür-1: Yaş kadının yolculuğu by Flandin and Coste,
Sykes, P. M. (1915). History of Persia. London: Mc Millan and Co. Ltd. p. 31.

Luristan Hünkâri

1231 yılında Harezmi devletinin kesin olarak sona ermesiyle, Yakın Doğu'da Moğol yüzyılı başlamıştı. Orta Asya-Türkistan'dan İran'a ve Anadolu'ya binlerce derviş savaşçılar (alperen) akın ediyor, Gök Tanrı inancı, İslâmi renklere bürünüyordu. "Tanrı sevgisi-Tanrı aşkı", Arap yarımadası kökenli Tanrı korkusunun yerini almıştı (Roux, 2008: 18-25, 237; Ocak, 1992; Köprülü, 1976).

Vilâyetname'de izlendiği gibi, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli de 20-30'lu yaşlarında (yaklaşık 1230-1240), Irak-Necf'e geçmeden önce, Arslanlı Sahra'dan hemen sonra, gösterdiği mucizelerle kendisine muhip-dost olan bir kavmin içinde uzun süre kalmıştı. Bu kavim, Hünkâr'ın ayrılığı sonrası "Hünkârî" diye tanınmıştı. Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli'den yaklaşık yüzyıl sonra, Hemedan'lı bir aileye mensup olan Sultan İshak 1315'li yıllarda İran-İrak sınırındaki, Orta Zağroslar'da, Lek-Delfan bölgesindeki Perdiver'de (*Pir-dıvar, Pir-duvar: duvara binen pir ile alâkalı olmalıdır!bk. "Küçükkalfa 2017") öğretisini yaymaya başladı. Öğreti de yüce yaratıcının adı Farsça "Havendkâr" idi. (Havendkâr, Handkâr, Havendigâr, Hüdâvendigâr, Hünkâr) Türkiye Türkçe'sinde "Hünkâr" ve "Hüdâvendigâr" biçimi önem kazanarak, dünyevileşmiştir (*Hünkâr etimolojisi, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli etimolojisi konusu içinde ayrı bir yazı konusudur).

İran Tebriz'den dostum Babek Şikariyan, Sadık Safızade'ye ait Name-i Serencam adlı eserde Hacı Bektaş Veli'den iki kez bahsedildiğine dikkatimi çekmişti (Safızade, Serencam: 122, 149). Erdebili uzman Emir Recebi'nin tarafıma aktardığı bilgiye göre, Serencam'da Hacı Bektaş yaşadığı zamanın Havendigârı yani Hünkârî'dir. (Serencam: barge barge, 149) Bruinessen' de bu son bilgiyi tekrarlar (Bruinessen, 1991: 55). Iraklı Ehl-i Hak topluluklardan olan Kakai liderlerinden Nuri Cemşir'de, Hacı Bektaş ve Sultan İshak'ı aynı ruhun iki parçası (bir nevi reenkarnasyon, tenasüh, devir, avatar veya inanç içindeki tanımıyla "don-be-don") olarak tanımlamaktadır (Duman, 2011: 16, 33).

Sultan İshak'ın takipçileri olan Hünkârîler günümüz İran sahasında "Ehl-i Hak" (ve Ali İlâhi /Aliyü'l İlâhi") topluluklardır. İnançları esas olarak şiir formunda korunmuştur. "Farsça: Guyende, Arapça: Kelâmgu, Türkçe: Söyleyici" olarak hitap edilen 24 sufi söyleyici, başlangıç tarihlerinden itibaren inancı, Türkçe şiir-nefeslerle ifade etmişlerdir. İnanç kurucusu Sultan İshak'tan sonra inancın en kutlu kişisi, inanç kurucusunun torunu ve aynı zamanda Sultan İshak'tan sonra inancın liderliğini

Figür-2: Hemedan Aslanlı Parkta Ehl-i Hak Hünkâriler’le birlikte (Ocak 2015)

Bir tanesi unutmak üzere olduğu Türkçesi ile Afşar olduğunu söyledi. Bir diğeri Melayirli idi. Muhtemelen bir Lek - Zend’ti. Buradaki yüz ve bıyık tiplerini, Şah Abbas II’ nin (1642-1666), Hind Babür- Türk Devleti Elçilik Heyetinin Kabul Seromonisi’ndeki yüz ve bıyık tipleri ile karşılaştırmak ilginç olacaktır

(Bk. Figür 9).

üstlenen Şah İbrahim’dir. Şah İbrahim döneminin söyleyicisi (kelamgu, guyende) Bayrak Kuşcuoğlu, Ehl-i Hak inancının ilk söyleyicisi ve en önemli, en bilinen ve en

ünlü şairidir (Kuşkusuz sonraki dönemlerde diğer etnik gruplara hitap eden şairler de vardır). Ehl-i Haklar'la ilgili çevreler, 24 güyendeden Kul Veli ve Kuloğlu'nun Hacı Bektaş'la, Yunus'un Yunus Emre ile ilgili olduklarını düşünmektedirler (Bu konunun da araştırılması umuduyula). İnancın takipçilerinden özellikle Türk-Ateş Beyli topluluğu, en büyük topluluk olup, çeşitli tahminlere göre, Ateşbeyliler'in oranı %30-40 arasındadır (Hünkârî inancı yani "Ehl-i Hak'lar" ve Ali İlahî / Aliyü'l İlahî'ler" ayrı bir yazı konusudur). (*Vilayetname'de izlendiği gibi Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli'nin Horasan-Nişabur'dan Anadolu'ya seyahati sırasında uğradığı Aslanlı Sahra'da taş çevirdiği aslanlar konusu ilgimi çekmiş ve 2016 yılında, Luristan'a keşif gezisini de kapsayan bir araştırmaya dönüşmüştü. Bu konu ayrıca "Hünkâr'ın Aslanları: Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli'nin Aslanları" başlığı altında yayınlanmıştır (Küçükalka, 2017).

Luristan'ın Kısa Tarihi ve Demografik Yapısı

Tarihi Luristan, genellikle Zağros sıradağlarının orta bölümüne denk gelen, Hemedan-Kirmanşah-Kerend yolunun güneyinde kalan bölgedir (bk. Harita). Günümüz İran Cumhuriyeti idari yapılanmasında Kirmanşah, İlam (Elam), Luristan ve daha güneyde Çahar Mahal-Bahtiyari Vilayeti ve Zağrosların en güney ucunda olan Boyer Ahmed (veya Buye Ahmed) ve Kuh Guliye Bahtiyari vilayetlerini kapsar. Lek-Zendler'in yaşadığı Melayir ise günümüz Hemedan vilayeti sınırları içindedir [*Günümüzde Yeni Hemedan-Kirmanşah-Kerend yolu sonrasında bazı Lek yerleşimleri, yolun kuzeyinde kalmıştır (Babek Şikariyan'ın bilgi notu, 2014)].

Tarihi Luristan'da-Loristan'da büyük topluluklar Lekler, Lurlar, Bahtiyariler ve Türkler'dir. Bölgenin bilinen ilk uygarlığı olan Elâm (Avan-Anşan ülkesi, Susa-Susiana, M.Ö. 2112), Orta Dicle'ye kadar hükmeden, Babil'e gücünü hissettiren bir uygarlıktı (Mieroop, 2006: 302-304). Doğu-batı göç geçiş yolu üzerinde, çok yüksek dağları ve aralarında derin vadileri ile Luristan, Med, Pers, Makedon, Part, Sasani, Arap-İslâm ve Türk-İslâm dönemlerinde stratejik önemini sürdürmüştür.

İran hükümdarı Behram Gur zamanında İran sınırları, Hindistan topraklarına kadar genişlemiştir. Hamza İsfahani'nin (yakl. 950 yılında), aktardığına göre Behram Gur (5. Behram, 421-438), halkının yarım gün çalışıp, günün geri kalanını müzik eşliğinde hep beraber yemeye, içmeye ayırmasına karar verir. Günün birinde şarabı olan ama müzisyenleri olmayan bir topluluğa rastlar. Onlara müziği ihmal ettikleri için sitem ettiğinde, hepsi birden onun ayaklarına kapanıp müzisyen aradıklarını ama hiçbir yerde bulamadıklarını söylerler. Hükümdar bunun üzerine Hint hükümdarını,

İran'a 12.000 müzisyen yollamaya ikna eder ve günümüz Lur-Lor ülkesinin ilk sakinlerinden olan olan koyu esmer, (çingene, roman) müzisyen halkı, Zağroslar'a (Zağros dağları bölgesine) yerleştirir (Fraser, 2005: 37).

Firdevsi'nin (934-1021) Şahnamesi'nde benzer bir anlatımı vardır; "İran Şahı Behram Gur, Hint hükümdarından müzisyen ve eğlendirici ister. "Buradaki yoksul halk şarabını müziksiz içiyor. Zenginler bu durumu onaylamıyor. Lütfen Lurlar arasından lavta çalacak 10.000 kadın ve erkek seçip bana gönder" der. Behram Gur, tarımla uğraşan fakir Lurlar'a müzik yapsınlar diye buğday, sığır ve eşek verir. Bir yıl içinde Lurlar, pervasızca hem buğdaylarını hem de sığırlarını tüketirler. Hükümdar onları müsrifliklerinden dolayı azarlar (Fraser, 2005: 37).

Minorsky'e göre de Luriler (veya Luliler), Hint çingenesi kökenlidirler. Lur şivelerinde, Kürtçe'nin hiçbir sertliği görülmez, Kürtler, Sünni (Kadiri ve Nakşibendi, Nakşibendi-Halidi... A.K.) inanca sahip olarak Kürdistan-Senendej'de yaşarlar (Minorsky, - tarihsiz: 71-73, 81-85). Cahen de Lurlar'ın Kürt olmadığına işaret eder: "Hemedan-Bağdat yolunun güneyinde bazı Kürt diye adlandırılan kabileler vardı ki, onlar Kürt değildir. Örneğin, 'Lurlar' bunlardandı. Göçebe çoban olarak yaylalarda hayvan beslemekle ve talan-soygun için akınlarla geçiyorlardı." (Cahen, 2008: 360-363). Bölgeyi yakından tanıyan Edmonds, Kirmanşah'ı Kerend'e (Lek-Defan bölgesi) bağlayan ana yolun Kürt ve Lek-Lur bölgelerini ayırdığına işaret eder (Edmonds, 2003: 17-18).

İslâm'ın İran'da egemen olmasıyla Araplar, sınırdaş oldukları İran-Luristan'a da yerleşirler. Şeref Han'ın (1597 yılı) aktarımı ile Şam Simağ dağından gelen 400 kadar ailelik yerleşimcilere, sonraki tarihlerde de yeni katılımlar olmuştur. Bu ailelerden, kendileri için Atabey ünvanını benimseyen bir aile ön plana çıkar. Aile içindeki iktidar mücadeleleri, komşuları ve üst yönetim olan İran-Türk sarayı ile inişli çıkışlı ilişkileri sürer gider (Şeref Han, 1971: 35, 35-70).

Bu arada Şeref Han'ın Kürt tanımına da değinmek gerekir. Şeref Han eserinde, Şafi Kürtler'in Arap atalarından tek tek bahseder. Eserindeki yeni Kürtler, 1514 Çaldıran Savaşı'nın diğer tarafı olan İran-Türk hanedanı Safeviler'in destekçisi Oğuz Türkleri-Türkmenleridir (Şeref Han, 1971). Bu bakış açısını İslâm tarihindeki somut bir olayla birlikte değerlendirmek ufuk açıcı olacaktır. İbn Kesir'in, Taberi'den (839-923/ Farsça yeniden yazım 963-977) aktarımına göre Hz. Ali, 658 yılında Nehrevan'da Hariciler'le savaşmış, onları bozguna uğratmıştı. Nehrevan sonrası olaylar durmamış,

Hirris bin Raşid el-Naci, Hariciler'e yakın sebeplerle Hz. Ali'ye başkaldırmıştı. Hirris, silah taşıma hakkı olan asil Araplar'dandı. Nacioğullarındandı (Beni Naci-ye). O'da Hariciler gibi düşünüyordu. Hz. Ali adına Hirris ile savaşan Makil bin Kays, halifelik ordusunun askerlerine nutkunda "Ey Allah'ın kulları! Sizler, dinden çıkan bir grupla (fırka), haraç (vergi) vermeyen dağlılarla, Kürtlerle savaşmaktasınız" demişti. İslâmın erken döneminde somut bir olaya dayanarak kökenine vurgu yapılan Kürtler, zamanın halifesi Hz. Ali'ye karşı çıkan, askerlik yapmayı ve vergi vermeyi kabul etmeyen asil Araplar'dan Naci-oğullarıydı (İbn Kesir, 2008: 136-137).

Figür-3: Koyu esmer Lurlar, tazıları ile birlikte... av öncesi...

Schmidt'in fotoğrafları, 1940 yılında Luristan bölgesinin yoksulluğunun tanıklarıdır (Schmidt, 1941).

1217 kış aylarında Zağros dağlarında kaybolan-yok olan Harezmsah-Türk ordusunun askerlerinin önemli bir kısmı da yerli halka karışmış olmalıdır (Barthold, 1990: 398). Harezmsah Türk devleti hükümdarı Celâleddin Harezmsah'ın 1225 yılında Hindistan'dan ve İran-Kirman'dan topladığı “koyu esmer tenli” ordusu ile Zağroslar'ın doğu eteklerini izleyerek Luristan ve Azerbaycan'a ulaşır (Cüveyni, 1996: 278-377). Tarih boyunca İran'a hükmeden Gazneliler, Timurlular, Avşar Nadir Şah ve birçok Türk hükümdarı Hindistan'a seferler yapmışlar ve birçok “koyu esmer kul-köle” edinmişlerdir.

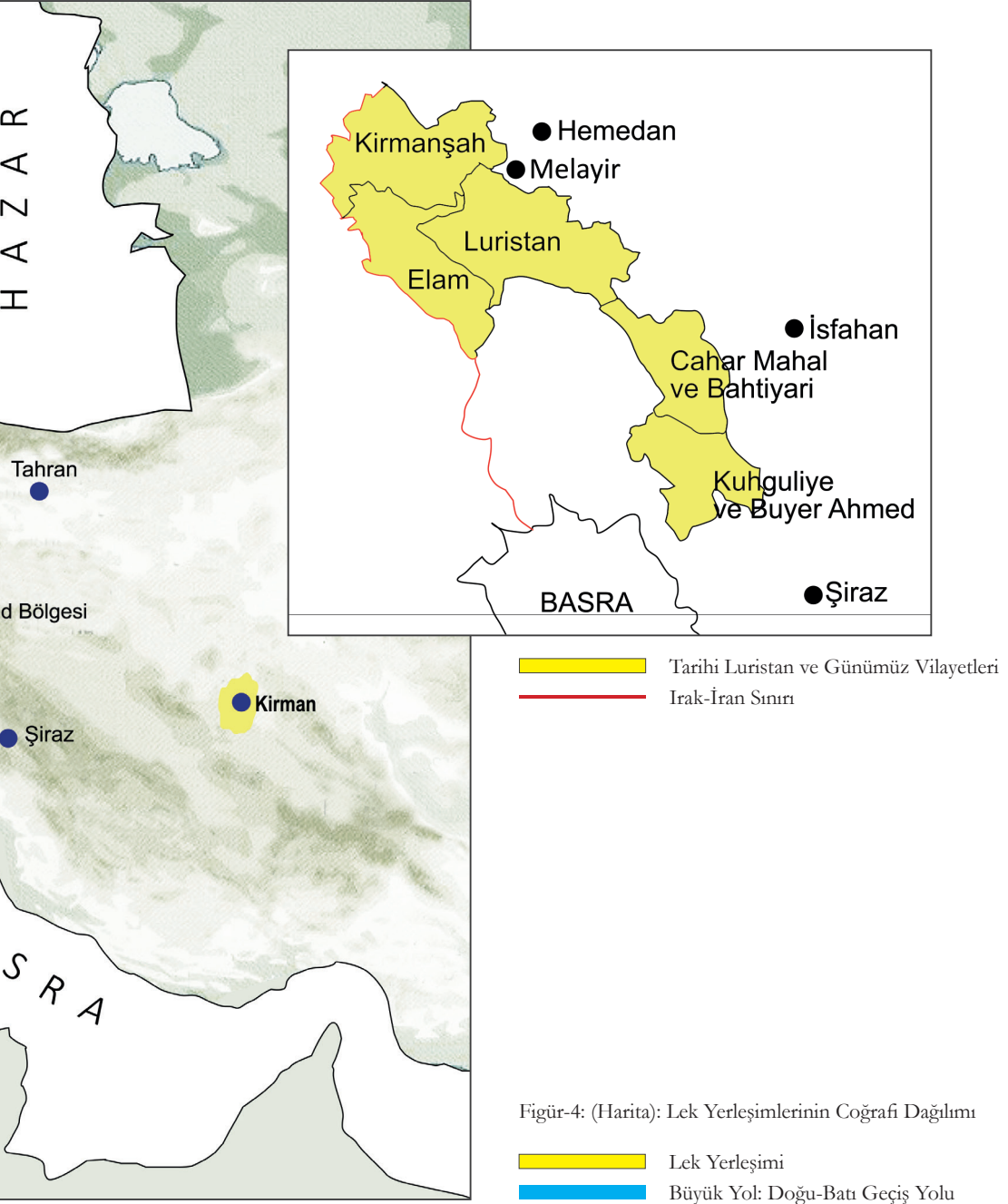
İran Hünkârî, “Alevi, Ehl-i Hak” sohbetlerinin birinde, Dünya savaşında Hindistan'dan sevk edilen İngiliz ordusundaki Hintli askerlerin, Luristan'da yabancılık çekmedikleri anlatılmıştı (2016 yılı). Günümüzde Ehl-i Hak inancının en önemli figürlerinden biri olan Baba Yâdigar'ın (doğumu yakl. 1359) yaşamı da Hindistan'da geçmiş, orada sonlanmış, kutsal bedeni Luristan'a getirilmişti (Zeynel, 2004: 33). Rus oryantalist Jukovsky, Baba Yâdigar türbesini de ziyaret eden Rus devlet görevlisi Çirikov'un türbe ve Baba Yâdigar hakkında notlarını paylaşır (Jukovsky, 1887).

Tarihi Luristan'ın Lek-Delfan bölgesi, Ehl-i Hak inancının doğum yeridir ve Luristan genelinde bu inanç egemendir. İran-Türkoloji profesörü Sayın Hüseyin Düzgün'ün (Hüseyin Muhammedzade Sadıgh-Sıddık) tanımı ile Tarihi Luristan, “Sufiyan-ı Zağros” ’un yaşam alanıdır. Ehl-i Hak inancı, Sünni İslâm'a olduğu kadar, İran resmi devlet inancı olan 12 İmamcı Şia mezhebine de çok uzak bir inançtır (Bu inanç konusu ayrıca incelenmesi gereken çok geniş bir konudur). Edmonds, Lur ve Lek bölgesinde aşiret adlarının “Wend-Vend (oğulları, -giller)” eki ile bittiğini, bu tür adlandırmanın sadece Luristan'a özgü olduğunu (Hemavend, Bayramvend gibi), ayrıca şahıs adlarının oldukça kısa bir hitap tarzına dönüştürüldüğüne dikkat çeker (Edmonds, 2003: 69). Ramazan: Ramo, Süleyman: Sülo gibi... Dağlık coğrafyada uzun mesafelerde sesini duyurmak isteyen kişinin, karşı tarafa bu tür seslenişi pratik bir gereklilik olmalıdır.

Luristan'da Türk Varlığı

Luristan'da Burucin, Sâman, Buldacı, Feradunbe, Cungan ve Lordekân şehirleri Türk şehirleridir ve ayrıca birçok Türk yerleşimi vardır. Luristan'daki yaklaşık 900 yıl süren Türk varlığı hakkında tespitlerde bulunmak ufuk açıcı olacaktır. Biruni'nin de işaret ettiği, Sasani dönemindeki dört ordu bölgesinden biri olan ve Horasan ile Musul (Irak) arasında yer alan tarihi Azerbaycan bölgesi toprakları (Biruni, 2011: 174),

en kuzeyde günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti (+Ermenistan ve Gürcistan! A.K.), İran Azerbaycanı, güneyde Luristan, Elâm ve Hemedan, doğuda Erdebil, Kirman ve Zencan'ı kapsayan, Türkiye sınırlarından da bir miktar taşan bölge olmalıdır. Bölgenin toplam alanı hesaplamalarıma göre 300.000 kilometrekareden fazladır. Roux'un Moğolistan ve Macaristan düzlüklerinin hayvan varlığı hesabından yola çıkarak, Macaristan'ın üç (3) katı büyüklüğündeki tarihi Azerbaycan'ın 300.000'i (üç yüz bin) at olmak üzere 1.000.000'dan (bir milyon) fazla hayvan varlığı mümkündür. Bir süvarinin 2 veya 3 atı olduğundan yola çıkarak 100.000'den (yüz bin) fazla süvarinin ve aile üyelerinin Azerbaycan düzlüklerinde aynı anda var olabileceğini ve savaş gücüne her an katılmaya hazır olduklarını öngörebiliriz (Roux, 2008: 123). 18. yüzyılda İran'ın batısını fetheden Osmanlı devletinin kayıtlarına göre günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kuzeybatı İran'da yaklaşık 10.000 yerleşim yeri vardır (Özgül, 2003: 83-106).

1225 yılında Celâleddin Harezmi ile Azerbaycan çayırlarına ulaşan Nesevi, gördüğü muazzam kalabalıktan “karınca sürüsü” ve “çekirge bulutu” olarak bahsediyor (Sümer, 1999: 155). Bölge, Roma-Bizans devletine yapılacak akınların üssü durumundaydı. Türkmen-Oğuzlar, Selçuklular'la birlikte bölgeye geldiklerinde bütün coğrafya yayılmışlardı. Her bir boy, bir bölgeyi kendine yurt edinmişti. Ebu'l Gazi Bahadır Han, en veciz şekliyle “Oğuz halkının gidip yürümediği yol var mı? Evini kurup oturmadığı yurt var mı?” der (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 1996: 262). Fazlullah Hunci İsfahani, Oğuz-Türkmenler için ”Moğolların önünde, Cengiz Han'ın akınları önünden kaçan Oğuz'un oğulları ve torunları, Saba halkı gibi yeryüzünün dört bir yanına dağılmışlar, her bir aşiret bir köşeye, her soy bir bölgeye gitmişti” der (Wood, 1993: 320). İran Azerbaycan'ı, Luristan ve diğer bölgeler Türk-Türkmen boyların egemenliğine girmişti. Uzun yüzyıllar boyunca birlikte yaşayan kadim çoban halklarla, Türkmenler'in birbirlerine benzeşmeleri kaçınılmazdı.

İran'da Nişabur'dan sonra ikinci başkent olarak Rey'i (günümüzde Tahran sınırları içindedir) seçen Büyük Selçuklular için başkentin batısına akan, Müslüman ülkelerin de şikâyetlerine sebep olan Oğuz boylarının yönetilmesi gerekiyordu. Çare olarak Selçuklu ailesinden İbrahim Yınal ve Yakuti'ye tarihi Azerbaycan toprakları iktâ (tımâr, suyuğal, gelir kaynağı) olarak verilmişti (Şebenkârei, 2000: 137-161). 1071 Malazgirt savaşı öncesi Oğuz Türkmenler'in sürüleri ve atları için yurt ve çayırılık ihtiyaçları, büyük bir huzursuzluk kaynağına dönüşmüştü. İbrahim Yınal, Türkmen soyaşlarına; “Ülkem sizin oturmanıza yetecek kadar geniş değildir. O nedenle Rum

(Roma-Anadolu) ülkesine gidiniz. Allah yolunda cihat yapınız ve ganimet alınız” diyerek Roma ülkesini hedef göstermişti (Avcioğlu, 1978: 135).

Yeryüzünü fethetme hedefiyle yola çıkan Moğol ordusunun atları ve sürüleri için de geniş çayırlara ihtiyaç vardı. İlk kez 1221’de, ardından 1231’de kesin olarak Azerbaycan-Meraga çayırları Moğol ordugâh merkezi olmuştur (Özgüdenli, 2004: 162-163). Cengiz Han’ın dünyayı fetheden Moğol ordusunun çekirdiği olan Moğollar sadece 129.000 kişiydi (Roux, 1994: 33). Türklerle ilgili bir Onomastika (Ad Bilim) çalışmasında 20.000’den fazla Türk topluluğuna rastlanır (Lezina, Superanskaya, Batur, 2009). Roux, Moğol askeri gücünde Türkler’in çokluğuna dikkat çeker. Bir Moğol askerine karşı 7 (yedi) Türk askeri bulunuyordu (Roux, 2008: 273-274). Azerbaycan’da da benzer oranları kabul edebiliriz. Moğol-İlhanlı sarayının Meraga’dan Tebriz’e taşınmasıyla atlı çoban savaşçıların yönetimi meselesinin de çözüme kavuşturulması, Moğollar’ın askeri gücünü sağlayan bu toplulukların, güçlü beylere emanet edilmesi gerekiyordu. Olcaytu Han dönemine (1304-1316) ait bir kayıt, aradığımız cevap olmalıdır. Olcaytu Han, Şam ve Halep emirlerinden olan Kara Sungur’a Meraga’ya, Aydoğdu’ya ise Hemedan-Esabad’ı suyurgal olarak hediye etmişti (Paydaş, 2006: 197). (*Suyurgal, hükümdar tarafından bağışlanan ve mirasçılara hak olarak geçen araziler, Selçuklular’da “ikta”, Osmanlılar’da “tımâr”) Selçuklulardan Kaçarlar (1040-1925) yüzlerce yıl hanedan üyeleri, atabeyler ve akraba yerel beyler tarafından yönetilen Luristan ve Azerbaycan bölgesinde, 900 yıllık egemenliği olan Türk-Moğol hanedanlarının kültürü, üst kültür olarak belirleyicidir.

Safeviler’in Yeni Başkent İsfahan’a Taşınmaları, Lur, Lek ve Bahtiyariler’in Askeri Açından Önem Kazanması

İran Safevi-Türk hükümdarı Şah Abbas (1587-1628), stratejik ve moral gerekçelerle 1598’de başkentini Kazvin’den İsfahan’a taşıdı. Doğu-Batı göç yolunun oldukça güneyinde, Orta Zağros dağlarına yaslanmış ve Orta İran çölüne komşu olan yeni başkent İsfahan; Doğu ve Batı sınırlarından gelebilecek askeri tehditlerine karşı daha korunaklı idi. Safevi devletinin askeri güç kaynağı olan Türk-Türkmen aşiretler, devleti sık sık istikrarsızlığa sürüklüyorlardı. Safeviler ve düzensiz Türkmen askeri güçleri arasındaki aşk-nefret ilişkisi, çözülemez durumdaydı. Ateşli silahlara geçilememiş, oldukça geç kalınmıştı. Disiplinli ve düzenli bir güce ihtiyaç vardı. Zaferden zafere koşan Osmanlı devşirme-kul askerleri etkileyici bir örnekti.

Figür-5: İsfahan Meydanı - 18. Yüzyıl

Resimleyen Pascal Coste: Les monuments modernes de la perse 1867

Yeni başkent, aynı zamanda İstanbul ile yarışacak kozmopolit bir yapıda olmalıydı. Geçmişte İstanbul'da denendiği gibi, ülkedeki Türk ve Müslüman olan veya olmayan unsurlar başkente göç ettirildiler, saraya alınıp yetiştirildiler. Önemli görevlere getirildiler. Askeri birliklerin başına tayin edildiler. Her vilayette yerli halktan tüfekçi (tufengçi) birlikleri kuruldu (Sümer, 1976: 142, 147 vd.). Bahtiyari bölgesindeki vadilerden beslenen Zayende Rud nehri başkente hayat verirken, Lurlar, Lekler ve Bahtiyariler de başkente askerlik işleri bulmuşlar, tüfeklerine kavuşmuşlardı.

Edmonds, Görenler'in-Goranlar'ın Tüfekçi (Tufengçi) diye bilinen bir koluna işaret eder (Edmonds, 2003: 256). 19. yüzyılın son çeyreğinde bölgede bulunan oryantalistlerden Bird, bize aslan mezar taşlarının yanında tüfekli bir süvarinin resmini paylaşır (Bird, 1891: 8). Günümüzde Bahtiyari yerleşimi olan Zağrosların en güney ucundaki Kuh Guliy'e bölgesindeki bir beylik devleti de kuran (1155-1195) Avsarlar ise, başkent İsfahan'a çok uzak olan doğu sınırlarında görevlendirilerek, muhtemel iktidar mücadelelerinden uzaklaştırıldılar (Sümer, 1991: 160-164; Köprülü,

1979: 28-38). Şah Abbas'ın ölümü sırasında büyüklü küçüklü 93 emir bulunuyordu. Bunların 48'i artık Türk soylu değildi (Sümer, 1976: 156). Safevi sarayında, yönetici beyler kendi aralarında Türkçe konuşurken, İran Şii'leşiyor ve Fars'laşıyor, Türk-Türkmen etkisi zayıflıyordu.

Şah Abbas dönemi sonrası istikrarsızlık ortamında, Afganlılar, Ruslar ve Osmanlılar'ın, İran toprakları üzerinde egemenlik mücadelesi hız kazandı. Ülkenin batı sınırı olan Orta Zağroslar'da yerleşik ve başkente komşu olan Bahtiyari-Lur-Lek güçlerin askeri önemi arttı. 1722 yılında Afgan güçleri başkent İsfahan'ı ele geçirdiler. Yedi (7) yıllık bir Afgan egemenliğinden sonra, Şah Abbas'ın doğu sınırına yerleştirdiği Avşarlar'dan Nadir Şah, başkent İsfahan'ı Afgan kabilelerden kurtardı. Nadir Şah'ın ordusu çeşitli etnik kabilelerden oluşan bir konfederasyon ordusuydu. 1736 yılında Azerbaycan'da toplanan kurultayda, savaşçı kabilelere hükümdarlığını onaylatan Nadir Şah'ın dönemi (1736-1747) sürekli savaşlarla geçmiştir. İran'ı Afgan işgalcilerden kurtaran Nadir Şah, kabilelerin savaş enerjisini yöneten-yönlendiren savaş dâhilerinden bir idi. Afganistan ve Özbekistan'ı fetheder. Hindistan'a girer. Başarılarını batı ve kuzey sınırlarında sürdürür. Avşar Nadir Şah'ın başkenti, günümüzde Türkmenistan ve Afganistan sınırına yakın Horasan-Meşhed şehridir. Anıt mezarı oradadır (Küçükkalfa, 2011: 234-239).

Şah Abbas zamanında Zağros dağları eteklerinden Melayir civarındaki Peri ve Kemazan'a göç eden Lek-Zendler de, Nadir Şah tarafından Horasan'a (İran Horasan'ı, Afganistan, Türkmenistan) göç ettirildi. Zendler, ancak Nadir Şah'ın ölümünden sonra Melayir'deki topraklarına geri dönme fırsatı buldular (Deniz, 2016: 158; Gülistane, 1391: 146-147; Tahrani, 1392: 40-41; Karadeniz, 2012: 189) (*Lek-Zend tarihi, onların neden Kirmanşah yani Lekistan sınırları dışında Hemedan-Melayir'de konumlandığını da açıklıyor).

Nadir Şah sonrası Kerim Han Zend'in İran hükümdarı olması (1760-1779), Luristan'daki askeri gelişmelerinin doruk noktasıdır. Yeni başkent Zağroslar'ın güney ucuna yakın Lur-Lek-Bahtiyari bölgesine yakın bir şehir olan Şiraz şehri idi. Kerim Han, Melâyir'in Lek-Zend aşiretindedi. Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han'ın 9. neslinden torunu olan İranlı Türkolog Ali Rıza Sarrafı, Kerim Han Zend'in babası ve amcasının adlarının İnak Han ve Budak Han olduğunu ve bu adların özgün Türk adları olduğunu açıklamıştır (Ağustos 2009, A.K.) (*Lekler, ileriki satırlarda "Lekler" başlığı altında incelenmiştir). Kerim Han sonrasında İran'ın son Türk hanedanlığını Kaçarlardan Ağa Muhammed, 1796 tarihinde Nadir Şah gibi Luristan'a komşu

Azerbaycan-Mugan Ovası'nda saltanatını ilan etmiş, Kaçarlar dönemini (1796-1925) başlatmıştır (Aydoğmuş, 2007: 108). Kaçarlar döneminde ve Kaçarlar sonrasında Luristan'ın askeri kapasitesi önemini korumuştur.

Figür-6: Etnik Giysisi ve Tüfeği ile bir Bahtiyari (Baharnaz, 2006: 21)

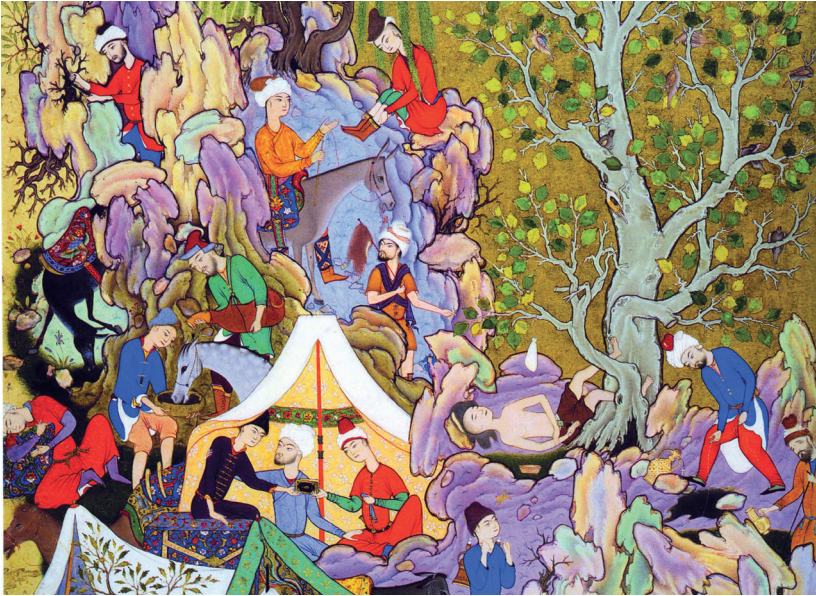
Figür-7 (karşı sayfa): Etnik giysileri ile Kürt aile (Erdebil - İran, 2009)

Lur-Bahtiyari bölgesinde yoğunlaşan taş aslan heykellerinin oluşumu, kuşkusuz bölgede ki tarihi gelişmelerle paralellik gösterir: 19. yüzyıldan itibaren Batılı güçler de İran'daki egemenlik mücadelesine katıldılar. Batı'nın stratejik güç alanına dönüşen Luristan, Oryantalistler'in de (Doğu Bilimci) önemli bir çalışma bölgesi oldu (Dayhan, 2011). Bazı oryantalistlerin Lur ve Bahtiyari (+Lek) halkının tarihsel dönüşümlerini, Moğollar'dan başlatmaları kolaycı bir yaklaşımdır, tarihi gerçeklikten uzaktır (Mortensen, 2014).

Lekler

Lekler, genellikle günümüz Kirmanşah vilayeti sınırları içindedirler (*Günümüz Hemedan bölgesindeki Melayir şehrindeki Lek-Zendler'de, Lek tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır). Ehl-i Hak inancı kurucusu olan Sultan İshak'ın inanç merkezi, Irak sınırına bitişik Lek-Delfan bölgesinde Kerend-Perdiver'dedir. Lek-Delfanlılar'ın yurdu, Tarihi Luristan'ın (ve Kirmanşah'ın) kuzey batı ucudur ve Irak sınırına bitişiktir (Bk. Figür-4: Harita). Lekler'in etnik kimliği ve diliyle ilgili tartışmalar sürmektedir. Günümüzde Batı İran edebi eserlerinin ve Hünkâri inancının kaynağı

Lek-Delfanlılar, yüzyıl ve daha öncesi kayıtlara göre, göçebe komşuları tarafından hor görülen çiftçi ve meslek sahibi yoksul kişilerdi Lek zanaatkarlarca yapılan tüfek ve el işleri tüm eyalette meşhurdur. Tebriz Lekleri, demircilikle uğraşıyorlardı (Hamzeh'ee, 2008: 89; Adjarian, 1926: 295). Merkezi devletin tüfek ve diğer savaş aletlerini üreten (ve bu tür siparişe ihtiyacı olan), yerleşik yaşamın bir gereği olarak askerlik hizmeti yapan ve vergi veren Luristan Lekleri, önceki satırlarımızda değindiğimiz İbn Kesir'in "zamanın halifesi Hz. Ali'ye karşı isyan eden, vergi vermeyen ve askerlik hizmetini ret eden" Kürt tanımından çok uzaktırlar. Tarıma uygun Lek-Delfan bölgesi coğrafi tanımla "Oraman" olarak adlandırılır. Oraman; çayırılık, mera anlamında olup, Türkiye Türkçesi'ne "orman" olarak geçmiştir. Yerel dilde Avroman, Hewroman benzeri türevleri vardır. Lek-Hünkâri (Gören-Goranlar) inancına ait "Oraman, Kaka, Şebek (Sebeg, Su-beg), Bibi..." simge adlar, Türkmenistan-Özbekistan'da halen yaşayan Çağatay Türkçe'sine ait sözcüklerdir (Küçükalfa, 2015). Goran-Guran sözcüklerinin de, Türkçe "Gören" sözcüğünün yerel dildeki türevleri olduğunu ileriki satırlarda tekrar değineceğiz.

Figür-8: İbn Kesir'in tanımına uygun merkezi devlete asker ve vergi yükümlülüğünden uzak biryaşam süren Türkmen göçebeler (Türkmen Ekradı veya Ekrad-ı Türkmen) Safevi Prensi Sultan İbrahim Mirza Koleksiyonu, Meşhed-İran 1556-1565 Freer Sanat Galerisi, Washington, ABD

Hünkâri inancının yayıldığı geniş coğrafyada etnik, coğrafi ve inançla ilgili tanımlar iç içe geçmişlerdir. Ehl-i Haklar, Yâresanlar, Çehelten yani Kırklar, Kakailer, Görenler-Goraniler, Şebekler (Sebeg, Su-beg), Ali İlahiler, Nusayriler, Yezidiler, Kızılbaşlar, Bektaşiler, Aleviler, Şahsevenler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Aşşarlar, Şamlular, Kaşkaylar, Lurlar, Lekler, Zendler, Bahtiyariler, Kürtler...

Gordlevsky, Görenler'in farklı adlarına değinir; Kazvin'de onları "Kakavend" veya "Seyyid Talibi" olarak adlandırmıyorlar. Mazenderan'da "Hacevend", Urmiye'de "Abdalbeyi" ve nihayet Güney Azerbaycan'da tarikatçılar kaynaşmaktadır (iç içe geçmektedir) (Gordlevsky, 2010: 83-125). Minorsky, İran'da iktidara yükselen Kerim Han Zend'in Lek olduğunu (Minorsky, tarihsiz: 81-85), Lekler'in 3 büyük grubunun Delfan, Silsile ve Tırhan Amrai olduklarını (vergiden muaf "Emir Tarhan-Tarkan" olmalı), Luristan'ın kuzeyinde ve kuzeybatısındaki yerleşik Lek topraklarının bazen Lekistan* olarak adlandırıldığını, Lekler'in, Lurlar'a göre daha uzun boylu, kadınlarının da daha güzel olduğuna da işaret eder (Minorsky, tarihsiz: 30).

Ehl-i Hak inancının kutsal kitabı Serencam'da, "Delfanlılar'ın Çin-Maçin'den gelen iki kardeşten türediğini-çoğaldığını" ifade eden bir bölüm vardır (Minorsky, 1911: 27). Rus Oryantalist Marr'ın kayıtlarına göre Ehl-i Haklar üç günlük oruçlarını açıklarken, atalarının süvariler (atlı savaşçılar) olduklarına dair kadim bilgiyi öne sürmektedirler (Marr, 1927). Çin Maçin sözcüğüne değinmek ufuk açıcı olacaktır.

Çin Maçin: Şahname'de de geçen Çin-Maçin ülkesi, İran sınırının doğu sınırlarından ötesini işaret ediyordu (İnayet, 2007). İran'ın doğusunu saran büyük bir Hitay Devleti vardı. (Kara Hitay: 1125-1211) Hükümdarı Çin-Hitay devletinden gelmişti. Hiç yenilmemişti. Bölgenin bu şekilde tek bir merkezde birleştirilmesi "Hitay" adının Türkistan ve onun ötesinde Çin'i niteler duruma gelmesine sebep olmuş ve Kara-Hitaylar yıkıldıktan sonra da, bölgeyi tarif eden bir coğrafi terim olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kubilay Han'dan (1264-1294) itibaren Çince adı Yuan hanedanı olan Moğollar'ın, Hitay-Çin ülkesini 1370 yılına kadar yönetmesi bu algıyı güçlendirmişti. Ebu'l Gazi Bahadır Han, 17. yüzyılda dahi Moğol-Tatarlar'ın yönettiği topraklara Çin-Maçin denildiğini kaydeder (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 1996: 131, 238).

Ehl-i Hak Hünkâri inancının kurucusu Sultan İshak'ın öğretisini 1315 yılından itibaren yaymağa başladığını ve Olcaytu Han (1304-1316) adına Türk beyleri Kara Sungur ve Aydoğdu'nun tüm bölgeyi yönettiğini, bir kez daha hatırlayalım (Paydaş,

2006: 197). Selçuklulardan itibaren 300 yıla yakın bir zamandır Türk kültürü bölgede egemendi. Serencam şairi Sail'in 5. şiirinde Oğuzlar'ın üstünlüğüne dair bir satır bulunur (Minorsky, 1911: ekler). Sungur Türkleri, günümüzde de Lekistan'a komşuluklarını sürdürmektedirler.

Atası olan Kerim Han Zend'in, babası ve amcasının adlarının İnak Han ve Budak Han olduğunu ve bu adların özgün Türk adları olduğunu açıklayan (Ağustos 2009) İranlı Türkolog Ali Rıza Sarrafi, Urumiye gölününün kuzeybatısında Salmas'ın (Şahpur-Dilman) Lekistan isimli bir nahiyesi olduğunu, burada Lek Türkleri'nin yaşadığını, dillerinin Güney Azerbaycan Türkçesi olduğunu, Tebriz'de Lekler diye bir mahalle olduğunu, ayrıca adı veya soyadı Lek olan birçok Salması ve Tebrizli Türk ailenin olduğuna işaret etmiştir (Ekim 2016).

Lek-Hünkâriiler'de kurban kemiğinin kırılmaması ve kurbanın bir kısmının diğer canlılar için kırlara bırakılması (Hamzeh'ee, 2008: 254), Proto-Türk dönemine kadar uzanan kadim Türk kültürünün bir yansımasıdır (Bruinessen, 1991: 55-69; Roux, 1994: 136; Tryjarsky, 2012: 394; Ögel, 1995: 534-536; Radlof, IV: 106-107).

Görenler-Goranlar-Guranlar

İran'ın doğusu Çin-Maçin'di. Moğollar öncesi orada Kara Hitay devleti vardı. Ceyhun nehri sınır gibiydi. Ceyhun-Seyhun nehirlerinin arası Türk'leşmişti. İki nehirin arası Türkistan'dı (Barthold, 1990). Türkistan'daki Hitaylılar-Hatayiler, Moğollarla birlikte Batı'ya doğru akıyorlardı. Azerbaycan Hoy şehriden haberli Hamdullah Müstevfi Kazvini (1281-1350) İran'ın batı sınırındaki Hoylular için, "beyaz tenli, Hatayi soylu ve iyi suratlı-çehreli bilinip ondan dolayı Hoy'un İran Türkistan'ı olarak adlandırıldığını" yazar (Mukaddem 2010). Hoy'la ilgili izlenimlerini paylaşan Katip Çelebi'de (1609-1657), "Hoy şehri halkı güzel yüzlüdür. Hitaylılar'a benzer. Bu sebeple Hoy'a, İran Türkistan'ı derler" diyerek, Hamdullah Müstevfi'yi doğrular (Katip Çelebi, 2008: 385-387). Türkistan'dan yani Çin-Maçin'den gelen Hatayi soylular, tarihi Azerbaycan topraklarına yerleşiyorlardı.

Ehl-i Hak inancı kurucusu Sultan İshak'a (Sohak, Shk) ait olduğu varsayılan, o döneme ait bir nüshası olmayan Serencam kitabının 14. yüzyılın ilk çeyreğinde yerel Gorani-Gören dilinde yazılmış olduğu dile getirilmektedir. Sultan İshak'ın ardından Sultanlık yapan torun Şah İbrahim döneminin söyleyicisi Bayrak Kuşcuoğlu nefesleri-şiirleri Türkçe'dir. Alevi Ehl-i Hak sufi şair Bayrak Kuşcuoğlu'nun Türkçe nefesleri

(14. yüzyıl), demografik yapıya işaret olmalıdır. “Mührün Türkistan’da gezer, zâhir Göran* içindesin” (Kuşcuoğlu, 1990: 89. şiir). Hâlen Ehl-i Hak cem ayinlerinde özellikle Kuşcuoğlu’nun şiirleri-nefesleri söylenmektedir (*Göran veya Gören/Guran: Ehl-i Hak Hünkâriileri’ni tanımlamaktadır). Elimizdeki en erken tarihli Serencam ise, Minorsky’nin 1911 yılında yayınladığı, iki Türk’e ait olan, Türkçe mühür ve imzalar bulunan 1843 tarihli Serencam’dır (Musalı 2013: 176). İnancın 14. yüzyıla uzanan tarihi dikkate alındığında oldukça geç döneme aittir. 1843 tarihli Serencam’ı incelediğimizde Sultan İshak sonrası inancın tarihini de kapsadığını görürüz. Benzetmek gerekirse Tevrat benzeri bir tarihi akışı kapsar. Minorsky, Serencam’daki 80 şiirden 35 şiirin Gören-Guran dilinde yazıldığını, aslen Lek-Delfan’lı olan

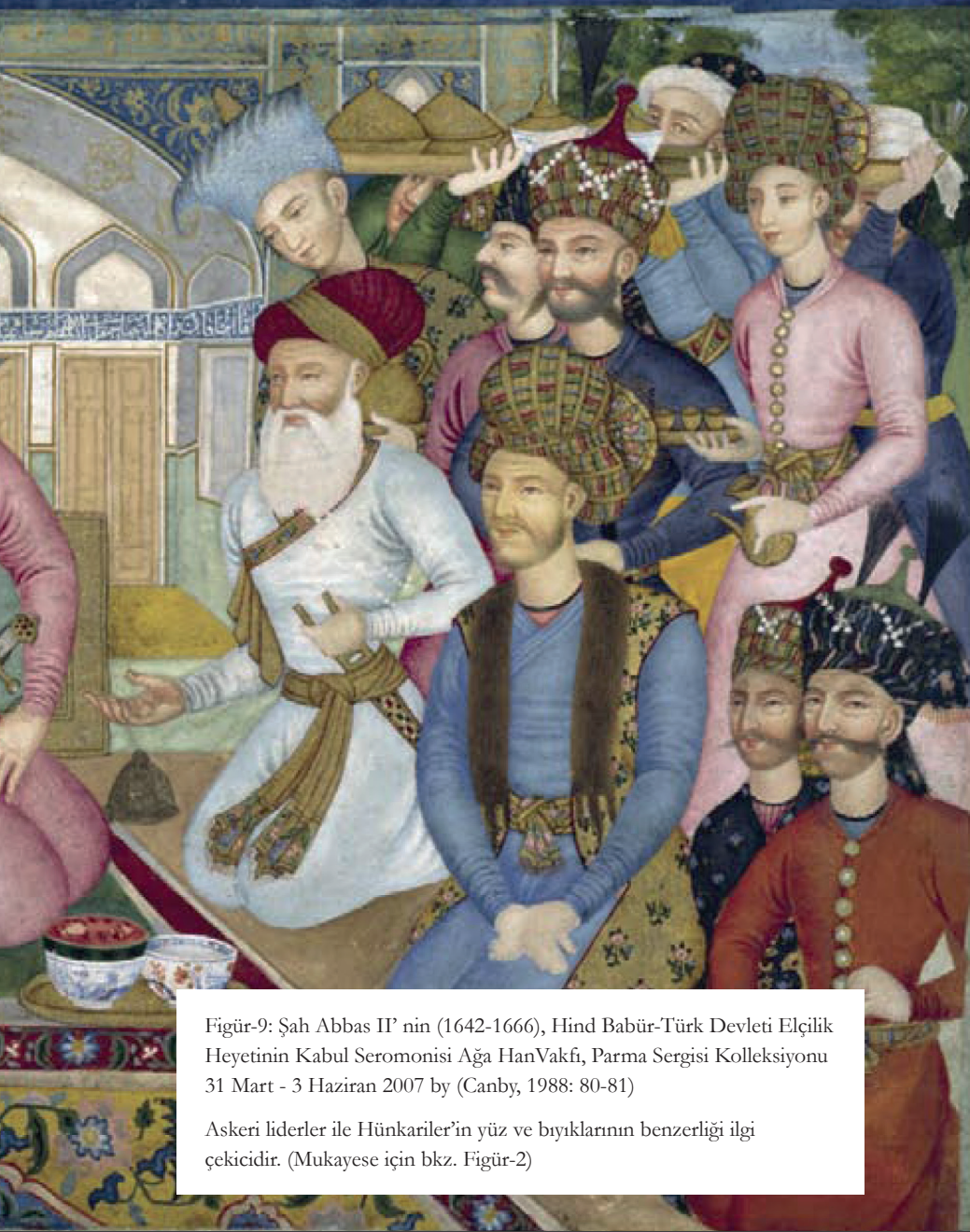
Kelardeştli Gören-Guran muhatabının da Görence şiirleri çeviremediğinden yakındır. Minorsky, Serencam’daki diğer şiirlerin Azerbaycan Türkçe’si ve Farsça’nın çeşitli lehçelerinden olduğuna işaret ediyor. Sâil mahlâslı Türk şaire ait beş (5) adet çok uzun (242 satır) şiir, inancı şiir formunda açıklamaktadır (Minorsky, 1911: önsöz, ekler). Kuşkusuz bir kitabın hitap ettiği halkın anlayacağı bir dile uygun olması, umulan etkisi açısından gerekli bir unsurdur.

20. yüzyılın başında Edmonds’un işaret ettiği gibi, günümüzde de bölgede ki halkın, komşularının dilleriyle haşır neşir olan çok dilli yapısına sıkça şahit olmak mümkündür (Edmonds, 2013: 28). 1919-1925 yılları arasında bölgede İngiliz subayı olarak görevli Edmonds’un eserinde izlediğimiz gibi Gören-Goranlar’ın ve Lek-Delfanlar’ın coğrafi izdüşümleri üst üstedir. Edmonds’un işaret ettiği Gören-Goran yerleşimlerinin kalbi, Hanekin-Kirmanşah ana yolunun üzerindeki Kerend (Lek-Delfan bölgesi) dahil bir grup köydür. Kerend’e komşu Irak düzlüğündeki güçlü Caf aşireti de Gören-Goranlara katılan aşiretlere dendir (Edmonds, 2003: 256). Ehl-i Hak inancının merkezi Perdiver’e, İran sahasında komşu olan Sungurlar ile Irak sahasında ki komşu olan Caf-Cafı-Cafılar’ın adları, Divanü Lugatı’t Türk’te geçen “şahin-atmaca-doğan” adlarıdır (Aydemir, 2013: 271-297). Yaşar Kemal de Çukurova Lekleri’ne halkın, “şahin-atmaca...” benzeri alıcı kuş dediklerine şahitlik eder (Yaşar Kemal, 1978: 9). “Şahin-atmaca, doğan” benzeri alıcı kuş ongunları (totem hayvanları), Oğuz-Türk boylarının genel karakteristiği idi.

Minorsky (BSOAS, 1943: 84) Goranlar’ın kendilerinin 13. yüzyılın ikinci yarısında *Şehr-i Zor’un eski Kürt sakinlerini ya sürerek yerlerine yerleştiklerini ya da sürmek yerine bir süre sonra yerleştikleri bu bölgenin tamamını kapladıkları görüşünü ileri

Figür-9: Şah Abbas II' nin (1642-1666), Hind Babür-Türk Devleti Elçilik Heyetinin Kabul Seromonisi Ağa Han Vakfı, Parma Sergisi Koleksiyonu 31 Mart - 3 Haziran 2007 by (Canby, 1988: 80-81)

Askeri liderler ile Hünkâriler'in yüz ve bıyıklarının benzerliği ilgi çekicidir. (Mukayese için bkz. Figür-2)

sürer (Edmonds, 2003: 31) (*Şehr-i Zor: Hemedan-Musul arası) (*Önceki satırlarda “Luristan’da Türk varlığı” başlığı altında Edmonds’la benzer sonuçlara varmışım).

Soane’ye göre Kürtçeden ayrı bir dil olan Goran-Guran dili, son zamanlarda O. Mann ve Benediksen tarafından incelenmiştir. Yerleşik Goran-Guranların çoğu hâlâ bu dili kullanırlar. Goran-Guranlar’a sığınmak zorunda kalan bazı küçük Kürt aşiretleri Kürtçe konuşur (Nikitin: 305-306).

İran’ın kuzeybatı ucunda olan Türkiye sınırına yakın Maku Göranlı, Karakoyunlu- Türkleridir (Karakoyunlu Türk Devleti, 1380-1467). Bölgeyi ziyaret eden Melikoff, Tebriz, Karadağ-Karacadağ’dakilerin ve Karapapaklar’ın “Gören ve Türk” olduklarına şahitlik eder (Melikoff, 1993: 59, 60). Yıllardır gözlemde bulunduğum İran Azerbaycanı’ndaki şehirlerde yaşayan Ehl-i Hak Alevi Görenler, Türk’türler. Rus işgalleri döneminde 1916 yılında bölgeyi ziyaret eden Rus oryantalist Gordlevsky (1876-1956), Türk-Karakoyunlular’a atfedilen Goraniler (Guraniler) sözcüğünü “Görenler, Tanrı’yı Görenler” olarak açıklar (Gordlevsky, 2010: 93). Bu tanımlama Sufi inanın Kuran’daki kaynaklarıyla uyumludur. “Doğu da, Batı da nereye dönerseniz Allah’ın vechi (yüzü, görünümü) orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir.” (Bakara: 115).

Bizzat inancın kutsal kitabı Serencam’da da “Gören” sözcüğü birkaç yerde açıklanır. “Ey insanlar! Biz sizleri körlerin görenleri olmanıza karar verdik. Körlere rehber olunuz. Benden sonra birisi ortaya çıkacak, size hile yapacak. Fakat siz kör olmayınız, gören olunuz.” (Minorsky, 1911: 35).

Edmonds, 20. yüzyılın başında Süleymaniye ve Erdelan saraylarında günlük kaba konuşma dilinden çok ileri düzeyde olan Goranice (Görence) kullanılmasını ilginç bulur. “... ve tüm bunlar şöyle bir izlenim uyandırmaktadır; bu bölgede çok da uzak olmayan bir geçmişte göreceli olarak ileri bir yapıya sahip olan Gorani konuşan bir halk oturmaktaydı. Kürdi konuşan ve kaba bir yapıya sahip olan bir göçebe dalgası bölgeyi istila etti.” (Edmonds, 2003: 29, 31). Edmonds, dönemdeki Avrupalı yazarların görüşlerini de paylaşır. “Birçok Avrupalı yazarın kesin görüşüne göre, Gorani dili Kürtçe bir dil değildir” (Edmonds, 2003: 28).

Ehl-i Haklar arasında Türk-Türkmen söyleyiciler-guyendeler-şairler geleneği sürmektedir. Irak Ehl-i Hak topluluklarından olan Kakai şairi Hicri Dede (1877–1952) son dönem şairlere bir örnektir. Esasen Irak Alevi Ehl-i Hak (Kakai, Şebek, ...)

topluluklarında seyyidler, kendilerinin Türkmen olduklarını söylemektedirler (Bayatlı, 2010). Orsam raporu da Kakai dedelerinin (önderlerinin) tamamının Türkmen olduğuna işaret eder (Duman, 2011: 17).

Gür Hanlar, Gurhanlar, Goranlar, Görenler

Batı'da Papaz Jean mitolojisini ete kemiğe büründüren (Roux, 2008: 170), Çin'de Ye-lü-Ta-shi olarak bilinen, en doğudan en batıya 3 ayrı isimle tanınan Kara-Hıtay (1130-1211) devletinin ünlü kurucu hükümdarı Gürhan'ın ardından gelen hükümdarların da, Gür Han adını gururla taşımaları doğaldı. Onların dönemiyle ilgili güvenilir kaynaklarımızdan biri olan Moğol dönemi tarihçi-devlet adamı Cüveyni (1226-1275), ilk Gürhan'dan son Gür Han'a kadar Kara-Hıtay hükümdarlarından Gur Han/ Gür Han/ Gürhan olarak bahseder (Cüveyni, 1998. 107, 108, 111 v.d.). Barthold'un, Türkistan adlı eserinde de onlar, Gurhan-Gürhanlar olarak yer alırlar (Barthold, 1990: 348-391). "Gur-Gür" sözcüğünün güç ve ihtişamlı (gürül gürül gibi) özdeşleştiği görülüyor. Aynı bölgeden tarih sahnesine çıkan Timur da, Emir Gur (Gur-i Emir/ Büyük Emir) unvanını taşımıştı (*Bölgenin dağlık bölgesi Garcistan-Gurcistan-Guristan bölgesinde Guriler diye anılan bir hanedan daha vardır. Guriler özellikle Büyük Selçuklu ve Gazneliler devletinin yıkılışından sonra önem kazanmıştır. (1161-1215) Bu devletin bir şubesinin 1206 yılından itibaren Hindistan Delhi Türk Sultanlığını kurduğunu söylemekle yetinelim).

Yüksek bir uygarlık geliştirmiş olan Uygurlar'ın Kara Hıtay-Hatayı bölgesindeki akrabaları olan yetenekli Hıtayı-Hatayı yurttaşlar, güzel sanatları ve güzel sanatlarla bezenmiş ürünleriyle Müslüman coğrafyayı derinden etkiliyorlardı (Hatayiler için bk. Küçükalka, 2018). Hatayiler de, Moğollarla birlikte Moğol Batı Başkenti Azerbaycan'a taşınmışlardı. İlk devirlerde farklı topluluklar olsalar da (ilk devirlerden beri tek bir topluluk olabilirler. Bk. önceki satırlarda geçen: "Edmonds, 2003" notları), Biruni'nin tarif ettiği Tarihi Azerbaycan'a taşınan Hatayiler'in yani Gurhanlar'ın, Görenler'le dini ve etnik yakınlığının da etkisiyle kaynaşması, sözlü halk kültüründe "Yezidi-Ezidi" örneğinde olduğu gibi, her iki sözcüğün iç içe geçmeleri (Gürhan-Güran-Guran-Goran-Göran) ve zamanla bütünleşmeleri de mümkündür. [Arapça yazımda sesli harflerin olmadığını (g harfi de yok) ve sözcüklerin genellikle üç harfli olduklarını "Grn... gibi" anımsayalım.]

Serencam'a Yansıyan Olaylar

Hünkâriler'in kutsal kitabı Serencam'da, Sultan İshak'ın anlaşmazlık içinde olduğu üvey kardeşi Kadir'di. Kadir, Çiçek'in yeğeni idi. Çiçek'in kendi aşiretinin etrafında topladığı 50.000 kişilik ordu ile Şehri Zul (Zul Kadir-Dul Kadir!, A.K.) ovasında Sultan İshak ve arkadaşlarını kuşatmıştı (Minorsky, 1911: 47-50). Serencam'a yansıyan bu olaylar zinciri, tarihi bazı olayları hatırlatır. Şah İsmail'in Fars (Şiraz) vilayetini ele geçirmesi ertesinde, Zulkadirliler olarak da bilinen Dulkadirli beylerinden Mansur Bey, Fars (Şiraz) valiliğine getirilmişti. Çaldıran savaşı (1514) sonrasında ise Zulkadirli-Dulkadirli Çiçek obasından Ali Sultan, Fars (Şiraz) valiliğine atanmıştı. Dulkadirliler, Şah Abbas dönemine (1587-1628) kadar Fars (Şiraz) topraklarını elinde tutmuşlardı (Sümer, 1976: 49-50).

Safevi askeri güçleri Fars (Şiraz) vilayetini gerek fethederken ve gerek fetih sonrası Dulkadirli ve Dulkadirli-Çiçek obasından beyler, Safevi güçlerinin yanında savaflara katılmışlar ve Fars (Şiraz) vilayetini yönetmeye hak kazanmışlardı. Fars (Şiraz) vilayeti, Zağros dağlarına yaslanmış ve Tarihi Luristan'a komşu düzlük-ovalık bölgelerdi. Dulkadirli-Zulkadirli beyleri döneminde Fars (Şiraz) düzlükleri, "Şehr-i Zul ve Şehr-i Zul Ovası" olarak adlandırılmış olmalıdır.

Kuşkusuz Doğu-Batı geçiş yolu üzerindeki stratejik Lek-Delfan bölgesi, tarih boyunca birçok savaşa şahit olmuştur. [*Serencam'da yazım farklılıkları olasılığını göz önünde tutarak, Lek-Delfan bölgesinin yakın çevresinde olan Irak-Süleymaniye şehrinde "Şehr-i Zur-Şehr-i Zor ovası olduğunu, (Hemedan-Musul arasındaki) bölgenin de Şehr-i Zor olarak adlandırıldığı not edelim.]

Osmanlı Lekleri

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olan 200 numaralı Tahrir Defteri'nde Bozulus Türkmenleri'nden gösterilen Lek cemaati yine 30 Temmuz 1610 yılına ait bir mühimme kaydında da "Havass-ı hümâyunumdan Lek-Vanik nâm Türkman taifesi arzuhl sunup asker-i islâm için, bunlardan beş katar deve ve beşyüz re's koyun sürsat ferman olunmağla..." şeklinde Türkmen tayfasından gösterilir..." (Halaçoğlu, 1996: 139-146). 1453-1650 yılları arasındaki Osmanlı kayıtlarına göre Anadolu'da toplam 32 Lek topluluğu bulunur. 13 Lek topluluğu Kayseri bölgesi Danişmend Türkmenleri ile birliktedirler. Bilindiği gibi 1071 Malazgirt savaşı sonrası, Orta

Anadolu'da Danişmend Beylik Devleti (1071-1178) kurulmuştur. 12 Lek topluluğu Mardin'dedir. Diğerleri Amasya (1), Maraş (1) ve Diyarbakır'da (1) yerleşiktir. Bir tanesi Bozulus Türkmenleri'ndendir. 10 Lek topluluğu, devlet görevlisi kethüdalar tarafından yönetilmektedirler. İlginç bir not olarak Kayseri Lekleri kış aylarını, Arap vilayetlerinde geçirmektedirler (kışlalarda kışlamaktadırlar. A.K.). (Halaçoğlu, 2009: 1601-1603).

Muhtemelen Arap vilayetlerinde kış aylarını geçiren (kışlak, kışla) bir kısım Lek toplulukları, bu yerlere kalıcı olarak da yerleşmektedirler. Ünlü romancımız Yaşar Kemal 20. yüzyılda (yaklaşık 1930'lu yıllarda...) Çukurova-Kozan Anavarza ovası Aslanlı köyünde yaşayan Lekler'e işaret eder (Yaşar Kemal, 1978: 9). Anadolu'da yerleşik Lekler'den bir topluluk, Çukurova'yı yurt edinmiş olmalıdır.

Doğu-Batı Yolu ve Hünkâriler

Hemedan, Kerkük, Musul üzerinden geçen Doğu-Batı Geçiş Yolu, gezginlerin, hacıların, dervişlerin, tüccarların yüzyıllar boyunca kullandığı bir yoldu. Selçuklular, Osmanlılar, Harezmsahlar, Moğollar dahil birçok fatih de bu yoldan geçmişti. Egemen devletin gelirleri açısından tüccarların güvenliği, devletin meşruiyeti açısından hacıların ve hac yollarının güvenliği önemliydi. Kanuni'den itibaren Osmanlı hükümdarlarının kullandığı "Mekke Medine'nin koruyucusu, Hac yollarının açıcısı" unvanı, bu durumun en açık ifadesidir (Çaykara, 2010: 365). Yolun Irak'ta devamı, 50 kilometre genişliğinde idi ve yüzyıllar boyunca "Büyük Yol" olarak adlandırılmıştı. 1912 yılı kayıtlarına göre bu yol üzerindeki yerleşimlerde genellikle Çağatay yani Özbek-Türkistan Türkçesi konuşulmaktadır. Kanuni döneminde Hemedan-Musul arası, tek bir yönetim bölgesiydi. "Şehr-i Zor" adı, derin vadilerle ayrılmış dağlık coğrafyanın yönetiminin zorluğundan kaynaklanmış olmalıdır (Eroğlu, Babuçoğlu, Özdil, 2012: 46, 47, 148, 156, 157, 182; ayrıca bk. Saatçi, 2009: 65). Irak düzlüklerinde yaşayanlar için, İran tarafında kalan dağlık bölgeye "Irak-ı Acem" veya doğrudan "Cibal: dağlar" idi. Irak'a yerleşen göçer aşiretler için serin Luristan-Azerbaycan vadileri: "yaylak, yayla, serdsir", sıcak Irak düzlükleri: "kışlak, kışla, germ, germi(y)an, germsir" idi.

Kış geldiğinde Arap vilayetlerinde kışlayan Lek topluluklarından özellikle birisinin "eşkinici yani savaşçı" olarak vurgulanması (Halaçoğlu, 2009: 1601-1603) onların "Büyük Yol" boyunca görevlendirildiklerine dair güçlü bir işaret olmalıdır.

Anadolu’da Maraş-Yozgat bölgesi Dulkadirli Beylik devleti (1339-1521) topraklarıydı ve burada da Lek toplulukları vardı (Halaçoğlu, 2009: 1601-1603). Büyük Yol’un hem doğusunda, hem de batısında Lekler (ve Dulkadiriler) vardı. (*Sertaç Sarıçicek, “İran Avşarları” adlı yayınlanmamış tezinde Kirman Avşarları arasındaki Lekler’e dikkat çekiyor ki bu konuyu daha da ilginç kılıyor. Kirman Avşarları ve Kayseri Avşarları arasında Lekler... 2016) (*Lek- Zendler’den Kerim Han Zend’in başkentinin (1760-1779), Şiraz olduğunu bir kez daha hatırlamalıyız. 1843 tarihli Minorsky’nin keşfettiği Serencam’da izlendiği gibi, geç dönem olayları Serencam’da yer almıştır).

Luristan Bahtiyarileri: İran’ın Aryanleri

Luristan’ın bir diğer önemli halkı Bahtiyariler’dir. Şeref Han, Arap-İslâm hakimiyeti sonrasında (913 yılı) Luristan’ın, Büyük Luristan (Bahtiyari) ve Küçük Luristan olarak iki idari bölgeye ayrıldığına işaret eder. Büyük Selçuklu ertesinde kurulan Salgurlu devleti (1137–1286) ve ardından İlhanlı döneminde (1256-1335) Türk soylu yönetimler, Büyük Luristan’da etkin duruma gelirler. Bahtiyari topluluklarında görülen “İlhani” unvanı bu dönemde başlayan ve süreklilik kazanan ilişkilerin bir yansıması olmalıdır (Sarısaman, 1997: 297). Kuşkusuz ilişkilerin zirve noktası Şah Tahmasb’ın oğlu Mirza Hamza ile Bahtiyariler’den Emir Muhammed’in kızının evliliğidir. Bu evlilikle Bahtiyariler ve Safeviler, akraba ve müttefik oldular (Şeref Han, 1971: 35-70). Tarihi süreçte Bahtiyariler (ve Lurlar, Lekler), Şiraz şehri yönünde Kaşkay-Türk bölgelerine yayılım gösterdikleri gibi, Kaşkay Türkleri’de Tarihi Luristan bölgelerine yerleşmişlerdir.

Bahtiyariler, Luristan’a adını veren Lurlar’dan fiziksel ve kültürel olarak farklıydılar. Her daim giydikleri siyah ve beyaz şeritli uzun yelek-ceketerleriyle diğer halklardan kolayca ayrılırlar.

Avrupa'nın Aryen (Hind-İran-Avrupa) teorisi için aranan halkın onlar olduğu dair bir kanaat oluşmuş görünüyor. Baharnaz'ın albüm kitabında yer alan "beyaz üzerine düşey siyah çizgileri olan, uzun yelek-cekete giysileriyle" Bahtiyari olarak ilan edilen göçebe ailenin resmi (Baharnaz, 2006: 50), İran İslâm Cumhuriyeti'nin tanıtımıyla ilgili yayınları arasında bulunan yarı-resmi bir kitapta İran-Aryen ulusal tarihinin bir parçası olarak yer almaktadır. [*Similar to the Aryen migration Bakhtiari pastoralists migrate through the hilly Ranks of the Zagros (Rezaian, 2007: 41)]

Bahtiyari adlandırmasıyla ilgili tartışmalar sürmektedir. Aryanlar'ın en doğuda olan bir yerden geldikleri hakkında teoriye uygun olarak, Bahtiyariler'in İran Zağros sıradağlarına yerleşmeden önceki yurtlarının, yolları üzerindeki Bakhtria (Bahtirya) olabileceğidir. Göçer topluluklar yeni yerleştiklere yerlere, eski yurtlarının adını (sıklıkla) verdikleri bilinir. Yakınoğu'daki birçok yerleşimle, Orta Asya'daki yerleşim adlarının benzerlikleri şaşırtıcı değildir. Luristan-Bahtiyari (İngilizce Bakhtiari) ile İran'ın doğusunda günümüz Afganistan Belh şehrinin bulunduğu bölgenin adı olan tarihi Bakhtria arasındaki ses uyumu (...Bakhtiari/Bakhtria...) dikkati çeker. Tezcan, "Bakhtria" adının yerel dilde Bahter, olarak söylendiğine konuşulan dilin Bahtrianca olarak adlandırılabilirliğini düşünüyor (Tezcan, 2018: 242). Kişisel görüşüm Bakhtria yerel dilde Bahter olabileceği gibi (Hüseini/ Hüseyin veya Germian/ Germiyan örneklerinde olduğu gibi...) Bahtier/ Bahtiar / Bahtiyar'da olabileceğidir. (*Tarihi Bakhtria, ilerleyen dönemlerinde Tarihi Türkistan bölgesinin ve de Büyük Horasan'ın bir parçasıdır, Mevlâna Celaeddin Rumi'nin de Bakhtria'nın kalbi Belh'den olduğunu not edelim)

1994 yılındaki Körfez Krizi ile başlayan Batı'lı ülkelerin yürüttüğü "BOP: Yeni Dünya Düzeni" projesine kadar Büyük Yol üzerindeki Türkmen yerleşimler varlığını sürdürmüştür. İnanç açısından ise Luristan bölgesindeki Ehl-i Haklar'la yakın inançlara sahip Alevi, Kakai, Şebek ve benzeri topluluklar vardır. Irak'taki Türk varlığının kapsamlı bir listesi Saatçi'nin eserlerinde yer alır (Saatçi, 2009). Körfez savaşı sonrası başlayan siyasi değişimler, Irak'taki Ehl-i Hak Alevi toplulukları çok olumsuz etkilemiştir. Etnik ve kültürel açıdan sistemli olarak değişime zorlandıklarına dair haberler sıklıkla gündeme gelmektedir.

Figür-10: Luristan Bahtiyarileri: İran'ın Aryanleri

(Baharnaz, 2006: 50, Rezaian, 2007: 41)

Küreselleşme ile birlikte ulusal devletlerin ve milliyetçiliklerin tasfiyesinin gündeme getirildiği bir dönemde, 19. yüzyıldan beri gündemde tutulan “yeni ve büyükçe bir devlet kurma projesi” halen sürmektedir ve epeyce yol alınmıştır. Hünkâriler (Ehl-i Haklar) kendilerine inanç, dil, kültürel ve etnik açıdan en uzak halkın bir parçası olarak tanımlanmaktadır (Minorsky, 1911: önsöz; Edmonds, 2003: 29; Yıldız, 2014). Yaratılan algılarla, gerçekliğin önüne geçilmiş olduğu görünmektedir (*20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezleşen devlet yapısı, iletişim araçlarında gerçekleşen gelişmeler, artan nüfus, şehirleşme ve sanayileşmenin doğal sonucu olarak, eğitim ve iş bulma hedefiyle büyük şehirlere göç, ülke içi nüfus hareketleri ile bu yazımızda geçen bütün bu demografik tanımlamalar hızla değişmektedir. Göçebe nüfusun %10'ların çok altına indiği ifade edilmektedir).

Teşekkür

Bu araştırma yazım için birçok kişiye teşekkür borçluyum. Öncelikle 15 yılını Hünkâriler (Ehl-i Haklar) arasında geçiren, ünlü Ehl-i Hak şairi “Bayrak Kuşçuoğlu” hakkında eser veren, konuyu fark etmemi sağlayan, bilgilerimi benimle cömertçe paylaşan İran-Türkoloji profesörü Sayın Hüseyin Düzgün’e (Hüseyin Muhammedzade Sadıgh-Sıddık), Türkçe’ye kazandırdığı kapsamlı eseri “Rus Oryantalistlere göre Ehl-i Haklar” kitabı ve kitabı anlaşılır kılan notları için Sayın Namıq Musalı’ya, Kirman Avşarları arasında Lekler olduğuna dair bilgisini paylaşan, günümüz Dulkadirli ailelerinden Türkolog Sertaç Sarıçicek’e, Lek-Zendler konusunda bilgilerini paylaşan İranlı Türkolog Ali Rıza Sarrafi’ye, İran sahasında araştırmalarım olan destekleriyle Babek ve Sasan Şikariyan’a, Emir Recebi’ye ve Türkolog Ali Rıza Mukaddem’e teşekkürü borç bilirim.

- ATEŞ Abdurrahman (2005). “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hâkimiyet Mücadelesi ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, VIII. 53-64.
- AVCIOĞLU, Doğan (1978). *Türklerin Tarihi*. C. 1. İstanbul: Tekin Yay.
- AYDEMİR, Adem (2013). “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar”. *JASS-The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Vol. 6, Issue 1. 271-297.
- AYDOĞMUŞ, Cihat (2007). *Tarihte Tebriz*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- BAHARNAZ, Mohammad Reza (2006). *Nomads, Migrating and Swallows*. Tahran: Gooya Books.
- BARTHOLD, V.V. (1990). *Türkistan-Moğol İstilasına Kadar*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK.
- BAYATLI, Necdet Yaşar (2010). “İrak’ta Kakailik ve Bir Kakai Türkmen Şair Hicri Dede”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, Vol. 3, Issue: 12, Summer 2010.
- BİRÜNİ, Ebu Reyhan el-Biruni (2011). *Mażiden Kalanlar/ El-asar el Bakiye*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- BİRD (Bishop), İsabella (1891). *L. Journeys II, Persia and Kürdistan*. London, Vol. 2.
- BRÜNESSEN, Martin Van (1991). “Hacı Bektaş, Sultan Sahak, Şah Mina Sahib ve koşan duvarın farklı hikâyeleri” / “Hacı Bektash, Soltan Sahak, Shah Mina Sahib, and various avatars of a running wall”. *Turcica*, XXI-XXIII. 55-69
- CAHEN, Claude (2008). *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*. İstanbul: Örgün Yay.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik (1998). *Tarih-i Cibani Güşâ*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- ÇAYKARA, Emine (2010). *Tarihçilerin Kutbu Halil İnalçık*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- DAYHAN Ahmet Tahir (2011). *Memalik-i Osmaniye-yi Keşfe Çıkan Oryantalistler*. İstanbul: Rihle Kitap Yay.
- DEMANT MORTENSAN, I. & MORTENSAN, P. (2014). “Luristan iv. The Origin of Nomadism”. *Encyclopedia Iranica*, online edition, 2014, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/luristan-04-origin-nomadism> (accessed on 26 August 2014).
- DENİZ, Şefattin (2016). “Kerim Han Zend’in Şiraz’ı İmar ve İhyası”. *Çanakale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 20. 157-171.
- DUMAN, Bilgay (2011). “İrak’ta Bektaşilik (Türkmenler-Şebekler-Kakailer)”. *Orsam Ortadoğu Rapor No. 88, Orta Doğu Türkmenleri Raporu No. 17*. Ankara.
- EBU’L GAZİ BAHADIR HAN (1996). *Türkmenlerin Soy Kütüğü*. Haz. Zuhul Kargı Ölmez. Ankara: Simurg Yay.
- EDMONDS, Cecil John (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar, 1919-1925*. Çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül. İstanbul: Avesta Yay.
- EROĞLU, C., Babuçoğlu, M. ve Özdil, O. (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde*

Musul. Ankara: Orsam Yay.

FRASER, Angus (2005). *Çingeneler*. Çev. İlkin İnanç. İstanbul: Homer Yay.

GORDLEVSKY, Vladimir A. (2010). “Karakoyunlu-Maku Hanlığı’na Bir Geziden (1916) Derlenmiş Bilgiler”. Çev. Namıq Musalı. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi/Forschung Zeitschrift über Alevitentum und Bektaşitentum*, S. 4.

HALAÇOĞLU, Yusuf (2009). *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar, 1453-1650*. C. 4. Ankara: TTK.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1996). “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Belleten*, C. LX, S 227 (Nisan 1996). 139-146.

İBN KESİR (2008). *Büyük İslam Tarihi, El Bidaye V’en-Nihaye*. C. 7. Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yay.

İNAYET, Alimcan (2007). “Divanü Lügat-it Türk’te Geçen “Çin” ve “Maçin” Üzerine”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 2/4 Fall 2007. 1174-1184.

KATİP ÇELEBİ (2008). *Cihannüma (1609-1657), 1732 yılı İbrahim Mütefferika ilaveleriyle*. Çev. O. Koloğlu vd. İstanbul: Boyut Yay.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1979). “Avşar”. *İslam Ansiklopedisi-Leyden*. C. 2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 28-38.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1976). *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*. Ankara: TTK.

KUŞCUOĞLU, Bayrak (1990). *Kelâmgü-Kelâmlar*. Haz. Hüseyin Düzgün, Hossein Mohammadzadeh Sadigh-Siddik. Tahran.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet (2017). “Hünkâr’ın Aslanları”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi / Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaşitentum*, S. 16. 325-354.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet (2017). “Hatâyiler, Etimoloji, Tarih, Kültür”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi / Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaşitentum*, S. 17. 211-249

KÜÇÜKKALFA, Ahmet (2015). “Orman-Oraman Etimoloji”. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi/Journal of the Faculty of Forestry*, 65 (2). 69-79.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet (2011). *Şablar Sufiler Türkmenler*. İstanbul: Esas Yay.

LEZİNA L. N., & SUPERANSKAYA A. V., & BATUR, D. A. (2009). *Türk Onomastikası - Bütün Türk Halkları*. İstanbul: Selenge Yay.

MİEROOP, Marc Van De (2006). *Antik Yakın Doğu’nun Tarihi*. Çev. Sinem Gül. Ankara: Dost Yay.

MİNORSKY, Vladimir (t.y.). “Lek”. *İslam Ansiklopedisi-Leyden*. C. 7. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 30.

MİNORSKY, Vladimir (t.y.). “Lulı”. *İslam Ansiklopedisi-Leyden*. C. 7. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 71-73.

MİNORSKY, Vladimir (t.y.). “Lurlar”. *İslam Ansiklopedisi-Leyden*. C. 7. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 81-85.

MUKADDEM, Alırza (2010). “Ahi Evren’in Doğduğu Şehir Hoy; Farsça ve Arapça Kaynaklara Göre”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, Vol. 3 / 10, Winter 2010.

- MUSALI, Namıq (2013). *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yay.
- NIKİTİN, Bazil (1991). *Kürtler*. Çev. Hüseyin Demirhan, Cemal Süreyya. İstanbul: Deng Yay.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1992). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: TTK.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi*. C. 2. Ankara: TTK. (Harva, Uno (1938). *Die religiosen Vorstellungen der Altaischen Völker*. Helsinki / Radlof, W. (t.y). *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Südsibiriens*. I – IX. St. Petersburg)
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2004). “Meraga”. *TDV-İslam Ansiklopedisi*. C. 29. 162-163.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2003). “Osmanlı İmanı (I); Batı İman ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları; Coğrafi ve İdari Taksimat”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22 S. 34. 83-106.
- PAYDAŞ Kâzım (2006). “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”. *Bilgi Dergisi*, S. 39.
- REZAİAN, Farzin (2007). *Iran; Seven Faces of a Civilization*.
- ROUXJ, Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İşaret Yay.
- ROUXJ, Paul (2008). *Türklerin Tarihi*. Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan. İstanbul: Kabcacı Yay.
- SAATÇİ, Suphi (2009). *Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yay.
- SARISAMAN, Sadık (1997). “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Bahtiyari Politikası”. *OTAM*, C. 8, S. 8. 295-318.
- SCHMİDT, Erich F. (1941). *The Expedition to Luristan*. University of Chicago, The Oriental Institute, Aerial Survey Expedition.
- SÜMER, Faruk (1991). “Avşar”. *TDV- İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul. 160-164.
- SÜMER, Faruk (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay.
- SÜMER, Faruk (1976). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Güven Matbaası Yay.
- ŞEBENKÂREİ, Muhammed (2000). “Selçuklular”. Çev. Ahmad Hesamipour. *Tarih Okulu Dergisi*, Yaz 2000, S. 4. 137-161.
- SYKES, P. M. (1915). *History of Persia*. London: Mc Millan and Co. Ltd.
- ŞEREF HAN (1971). *Şerefname*. C.1. Çev. Mehmet Emin Bozarıslan. İstanbul: Ant Yay.
- WOODS, John E. (1993). *Akkoyunlular*. Çev. Sibel Özbudun. İstanbul: Milliyet Yay.
- TEZCAN, Semih (2018). “8. yüzyılda Afganistan da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İman’da Halaçlar ve Dilleri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.28. 231-254.
- TRYJARSKY, Edward (2012). *Türkler ve Ölüm*. Çev. Hafize Er. İstanbul: Pinhan Yay.
- YAŞAR KEMAL (1978). *İnce Memed*. C. 1-2. İstanbul: Tekin Yay.
- YILDIZ, Kerim (2014). *Irak Kürtleri*. Çev. A.H. Engin Urcan. İstanbul: Belge Uluslararası Yay.
- ZEYNEL, Ali (2004). *Kakaiye Hareketi*. Ankara Üniversitesi-İslâm Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.